

TILSHUNOSLIKDA KONSEPT VA UNING TALQINLARI

Ismailova Odina Rasuljonovna¹¹ NamDU 1-kurs tayanch doktorantiMAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 11.06.2025

Revised: 12.06.2025

Accepted: 13.06.2025

Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasini jahon tilshunosligida o'rganilishi, o'zbek tilshunosligidagi talqini haqida fikr yuritilgan.

KALIT SO'ZLAR:

kognitiv tilshunoslik,
konsept, til tafakkuri,
konseptosfera, madaniyat.

KIRISH. Zamonning shiddat bilan o'zgarib borishi dunyo tilshunosligida bir qator yangilanishlarga sabab bo'lmoqda. Jumladan, kognitiv fanlarning o'rganilishi o'zbek tilshunoslarining ham global mavzularidan biriga aylanib qoldi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy termini hisoblangan "konsept" mavzusi nafaqat dunyo tilshunosligi, balki o'zbek tilshunoslarining ham diqqat markazidagi asosiy o'rganilishi zarur bo'lgan, ideal dunyo predmetini aks ettiruvchi tushunchalardan biriga aylandi.

Konsept tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Birinchi marta konsept atamasi 1928-yilda S.A. Askoldovning "Konsept va so'z" nomli maqolasida tilga olingan. U konseptni "Tafakkur jarayonida biz uchun bir xil turdagi obyektlarning noaniq to'plamini shakllantiradigan aqliy hosila" deb ta'riflagan⁵⁶.

Konsept atamasi XX asrning 70-yillarida ham izoh talab qiladigan muammo sifatida o'rganilgan. Konsept tushunchasining tilshunoslar iste'moliga kirishi 80-yillarda ingliz olimlari Cheyf, R. Jakendof, Lakoflarning asarlari bilan bog'liqdir. Konsept tushunchasining lug'aviy ma'nosi ustida ham turli xil fikrlar mavjud. Unga ko'ra, mantiqiy kategoriya,

⁵⁶ Аскальдov С.А Концепт и слово/С.А Аскальдov // Русская словесность: антология/ под. Ред. В.Н. Нерознака. –М., 1997. – С. 267-280.

amaliy falsafa tushunchasi, milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida qaraydiganlar ham bor. Konseptga rus tilshunosi V.A.Maslova quyidagicha ta'rif bergan: "Bu lingvomadaniy o'ziga xoslik qayd etilgan va muayyan etnomadaniyat egalarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir". O'zbek tilshunos olimlaridan N. Mahmudov o'zining "Til tizimi tadqiqi" nomli risolasining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." mavzusidagi maqolasida "...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo'lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir", — deb yozadi. Pragmalingvistika hamda kognitiv tilshunoslik asarlari muallifi, tilshunos Sh. Safarov ta'biri bilan aytganda, "...inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo'nalishda o'zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet — hodisalar haqida tushuncha tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna — konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi. "Konsept tushunchasini turli xil soha va yo'nalishlarda uchratishimiz va har bir sohada konseptning o'z ma'no va vazifasi borligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, psixolingvistika, tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik sohalari nuqtayi nazaridan konsept talqinlari ko'rib chiqilgan. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan konsept insonning psixik hayot qonuniyatlariga bo'ysunuvchi, shaxsning bilish va muloqot jarayonida dinamik xarakterga ega. Konseptlarga qaraganda, tushunchalar soddaroq tuzilishga (strukturaga) ega: tushunchalar tuzilishida mazmun yetakchi va unda konseptdagi barcha tarkibiy qismlar bo'lavermaydi. O'.Q.Yusupov konseptni "...tashqi yoki ichki dunyodagi biror bir narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo'lgan ijobiy, salbiy, neytral munosabatlar, ya'ni baholashlardir", deb belgilaydi. "Konsept kollektiv ongning har qanday diskret mazmunli birligi sifatida, haqiqiy yoki ideal dunyo predmetini aks ettiruvchi, ona tilida so'zlashuvchilarning milliy xotirasida idrok etilgan substrat shaklida saqlanadi. Konsept so'z bilan ifodalanadi, verballashadi, aks holda uning mavjudligi mumkin emas"⁵⁷.

Konsept imkoniyati individual hissiy va madaniy tajriba natijasida til egalari tomonidan boyitiladi. Konsept ma'nosi murakkab tuzilgan. Shuning uchun olimlar tomonidan konseptga tizimli hodisa sifatida qaraladi. Bu tizim qatlam so'zi bilan talqin qilinadi. Qatlam nuqtai nazaridan konsept turlarga ajratiladi. Bu turlar ikkita asosga qaratilgan. Birinchi asos — diaxronik, ikkinchisi — sinxronik. Diaxronik nuqtayi nazariga ko'ra

⁵⁷ Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 2006. С.29

konseptlar zamonaviy va tarixiy qatlamga ajratiladi. Sinxronik nuqtayi nazarida konseptlar ostida yotgan obraz asosiga qaraladi. Shuningdek, konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlari ifodalaydi.

Yuqoridagi fikrlarni o'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, konsept tushunchasi har bir individual shaxs va jamiyat uchun umummilliy bo'lgan ong, til va ruhiyatning bog'liqligida kechuvchi jarayondir. Konseptlar inson ongida nafaqat so'zning lug'aviy ma'nolari asosida, balki shaxs hamda butun bir xalqning madaniy-tarixiy tajribasidan kelib chiqib paydo bo'ladi. Tajriba qancha boy bo'lsa, konseptning chegarasi shunchalik keng bo'ladi. Aynan shunday holatda konsept o'zini har tomonlama namoyon eta oladi, zotan, konsept dunyoni bilish va u haqda o'z tasavvuriga ega bo'lishga yo'g'irilgan tushunchalar umumlashmasidir. Kognitiv tilshunoslikda turli olimlarning konsept to'g'risidagi fikrlarini o'rganish natijasida yakdil xulosaga kelinmagani ma'lum bo'ladi va bu tilshunoslikning yanada chuqur o'rganilishi talab etiladigan mavzusi ekanligi namoyon bo'ladi.

“Konsept yuksak ma'naviy qadriyatlarga yetaklovchi, lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan kollektiv ong birligidir”⁵⁸.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Аскальдов С.А. Концепт и слово/С.А. Аскальдов // Русская словесность: антология/ под. Ред. В.Н. Нерознака. –М., 1997. – С. 267-280.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 2006. С.29
3. Шулятиков И. Термин “концепт” в современной лингвистике. <https://cyberlenika.ru/article/n/termin-konsept-v-sovremennoy-lingvistike-1>

⁵⁸ Шулятиков И. Термин “концепт” в современной лингвистике. <https://cyberlenika.ru/article/n/termin-konsept-v-sovremennoy-lingvistike-1>